

DOUĂ IMAGINI ALE TRANSILVANIEI ÎN GEOGRAFIA LUI BOTERO ȘI TRADUCEREA ROMÂNEASCĂ

ILEANA STĂNCULESCU

Personalitate marcantă a Renașterii italiene, Giovanni Botero se naște la Bene Vagienna în Italia, după anumite opinii în 1533¹ (o altă dată propusă este 1544²).

Cunoaștem prea puțin despre prima perioadă a vieții, întrucât Botero intră în atmosfera culturală a vremii sale, abia după vârsta de patruzeci de ani. Deținem date despre educația deosebită pe care a primit-o la iezuiți, ordin în care intră pentru o vreme, la Torino și din motive necunoscute nouă, abandonează ordinul.

În 1565 este profesor de retorică la Paris, unde-și completează studiile de teologie. În 1582 este laureat în teologie al Universității din Pavia. În 1576, la solicitarea Cardinalului Carlo Borromeo, Botero devine secretarul acestuia și din acest moment avem mai multe date referitoare la activitatea și viața sa. Ducele de Savoia, Carlo Emanuele I, îl trimite în anul 1583 într-o misiune secretă în Franța. Botero concepe și publică în această perioadă *Delle cause della grandezza delle citta*, *Della raggion di stato* și *Le relazioni universali*.

După călătoria în Franța, Botero devine apropiatul tânărului Federico Borromeo, pe care îl însoțește la Roma. Având de acum înaintea reședința la Roma, în următorii 14 ani, Botero va călători în diverse părți ale Europei, având ocazia să culeagă informații și să verifice sursele scrise³ și orale ale geografiei sale.

La aproape 60 de ani, Botero părăsește Roma, pentru a se muta la Torino, unde este chemat de ducele Carlo Emanuele I, pentru a avea grijă de educația fiilor săi, timp de opt ani, după care rămâne secretarul personal al ducelui.

¹ *Enciclopedia italiana*, Treccani, Roma, 1949, p. 567-569.

² Carlo Curcio, *Letteratura italiana*, Marzorati, Milano, 1961, vol. II, p. 1383-1399 (în cont. C. Curcio, *Letteratura*).

³ Pentru aceste surse și pentru bibliografia problemei vezi: G. Assandria, *Giovanni Botero. Note biografiche e bibliografiche*, ediție postumă coordonată de Gino Borghesio în „Bollettino storico bibliografico subalpino”, XXVIII, Torino, 1926, p. 407-442 și XXX, 1928, p. 307-351; P. Orsi, *Saggio biografico e bibliografico su Giovanni Botero*, Mondavi, 1882.

Înainte de a muri, în 1617 (la Torino) lasă prin testament ordinului iezuit întreaga sa avere⁴.

Giovani Botero cunoaște o răspândire internațională prin opera sa *I relazioni universali* o geografie menită a oferi o *viziune organică a lumii cunoscute*⁵. Scopul declarat al autorului este acela de a oferi cardinalului Borromeo o descriere a întinderii pe care o avea religia creștină la vremea aceea în lume și a raportului dintre teritoriile creștine și cele păgâne. Apare la Roma în trei părți: în 1591, 1592, 1593 și în patru părți în 1595.

O altă ediție apare la Veneția, în 1596, urmată de alte 17 ediții în următorii 10 ani, dintre care trei traduceri în latină și în majoritatea limbilor de circulație europeană.

A cincea parte a apărut abia în 1895, fiind publicată de Gioda⁶.

În opera sa, Botero oferă și sistematizează diverse date istorice și geografice, în intenția de a alcătui un adevărat tratat de geografie politică

⁴ Pentru date suplimentare referitoare la relația lui Botero cu Ducele de Savoia, precum și cu Carlo și Federico Borromeo, a se vedea: C. Gioda, *La vita e le opere di Giovanni Botero, con la quinta parte delle Relazioni universali e altri documenti inediti*, Milano, 1894, vol. I (în cont. C. Gioda, *Botero*).

⁵ C. Curcio, *Letteratura*, p. 1390.

⁶ C. Gioda, *Botero*, vol. II, p. 37 și urm. Manuscrișul rămas de la Botero și analizat de Gioda, conține în capitolul referitor la *Ongheria* numeroase referințe la cele trei principate românești, dintre care cităm următoarele pasaje: *Sigismondo Bathori, Principe di Transilvania, mise in fuga le genti di Bassà, prima à Tergovisti e poi à.....* (mrs. deteriorat) *li sconfisse affatto; e cacciati di Valachia e di Moldavia i Voivodi, positivi da i Turchi, altri che da lui dipendessimo, v'introdusse.*

Batori..... (deteriorat manuscrișul) *come, l'animo, cesse la Transilvania all'Imperatore, che vi lasciò al governo Mihal, Principe di Valachia: se ben, non guari doppo sendo della sua risoluzione pentito, fece l'Imperator ricuperar quella provincia; ma il Mihal ingrossando tutto il di, per la fama delle sue militie, di seguito, e di forze militari, avendo mandato una parte delle sue genti ad altre imprese, egli verso à Erconstat si mosse. Vicino à Lemisun, intese che il suo luogo tenente, corrotto da i Turchi, andava cercando occasione di ucciderlo; ed egli, prevenendolo, fece di sua mano la vendetta.*

Sopravenne quindi il Cardinale Bathori, che, non potendo soffrire, che, la Transilvania di casa sua uscisse, procurò che il Mihal la provincia li cedesse, e in Valachia si ritirasse, mà il Valacco, che ad altro pensava, subornò un suo colonnello, che si partì da lui con sembianze tutto sdegnoso, e a i quartieri del Cardinale si ridusse, il qual Cardinale, perché costui di gran rinomanza nel mestier delle armi era, con gratissima maniera, e con molta festa il raccolse: e confidato nella imaginata diminutione delle forze del Voivoda e nel finto accrescimento delle sue, non dubitò di far battaglia; in mezzo della quale, il traditore, rivolgendo co'suoi soldati faccia addietro, in tal maniera lui, e la sua gente sgomentò, che ad altro, che à procacciar con la fuga lo scampo loro non attesero. Il Cardinal fù nella fuga preso, e morto da i villani, e la sua testa presentata al Vallacco, che, proseguendo la vittoria, prese Claudiopoli à patti, e à..... recò tutta la provincia in suo potere. Così la Transilvania ha visto due Cardinali uccisi; ciò è fra Giorgio, vescovo di Varadino, al tempo di Ferdinando Imperatore; e il Batori, vescovo di Varmia. L'Imperatore mandò poi Giorgio Basti al governo di Transilvania. In questa guerra si è disordinato l'impero Turchesco in Europa, col sollevamento del Transilvano, del Valacco, e del Moldavo; e con le rotte date a i maggiori capitani, ch'egli si avesse. E si è visto, quella nazione esser molto migliore per espugnare, e per difendere piazze, che per battaglie. Inexactitățile istorice sânt evidente și comentariul lor îl vom face în prefața la ediția Botero pe care o pregătim.

universală, ce se distanțează prin trasăturile sale de cosmografiile secolelor anterioare.

La Biblioteca Academiei Române se află mai multe ediții⁷ ale lucrării *Le relationi universali di Giovanni Botero Benese, divise in quattro parti* – însoțite de gravuri pe aramă reprezentând hărți ale Asiei, Africii și Europei.

Lucrarea⁸ este structurată în patru părți, fiecare fiind divizată în mai multe cărți, fiecare parte fiind dedicată descrierii geografice, a vieții politice, a credințelor și superstițiilor:

1. **Partea I** – *Contiene la descrizione dell'Europa, dell'Asia e dell'Africa; e i costumi, ricchezze, negotij, e industria di ciascuna natione. Et si tratta del Continente del mondo Nuouo. Et dell'Isole, e Penisole fino al presente scuerte.*

- **Libro I** *Il qual contiene la descrizione dell'Europa* (p.1-118).

- **Libro Secondo** *Il qual contiene la descrizione dell'Asia* (p.119-152).

- **Libro Terzo** *Il qual contiene la descrizione dell'Africa* (p. 152-190).

- **Scrisoarea** adresată: *All'Illustriss e Reverendis Signore Il Signor Simone Tagliavia d'Aragona, Cardinal di Terra Nououa* (p. 191-192).

- **Libro Quarto** *De Continenti del Mondo Nuouo* (p. 193-204).

- **Libro Quinto** *Divisione del mondo nuouo* (p. 205-219).

- **Libro Sesto** *Peninsula Australe* (p.220-240).

Volumul II al primei părți *Dell'Isole sino al presente scoperte all'Illustriss et Reverend Signore il Signor Pietro Cardinal Aldobrandino.*

- *Dell Isole Proemio* (p. 5-6).

- **Libro primo** *Dell'Isole del Mar del Perrv e della Nuoua Spagna* (p. 7-22).

- **Libro secondo** *Dell'Isole* (p. 22-38).

- **Libro terzo** *Dell'Isole* (p. 39-59).

- **Libro quarto** *Dell'Isole* (p. 60-80).

2. **Partea a-II-a** *si da contezza de'maggiori Prencipi del Mondo e delle cagioni della grandezza dei loro Stati.*

- **Libro primo** (p.1-53).

- **Libro secondo** (p. 54-100).

- **Libro terzo** (p. 101-116).

- **Libro quarto** (p. 117-152).

3. **Partea a-III-a** *si da contezza de'Popoli d'ogni credenza, Catolici, Giudei, gentili, e Scismatici.*

- **Libro primo** (p. 5-100).

⁷ Cotele din Biblioteca Academiei Române sunt: CV II 12612: Bergamo – 1596; CV II 339385: Venezia – 1597; CV II 355201: Milano – 1598; CV II 378313: Venezia – 1599; CV II 381641, Brescia – 1599.

⁸ Ediția Veneția din 1597 este prima ediție completă din Biblioteca Academiei Române (CV II 339385), deoarece ediția Bergamo din 1596 nu are prima parte. Este de menționat că textul referitor la Transilvania, din această ediție este identic cu cel din ediția de la Veneția.

- **Libro secondo** (p. 101-155).

- **Libro terzo** (p. 156-183).

4. **Partea a-IV-a⁹** *si tratta delle superstitioni in che vivevano già le genti del Mondo nuouo; e delle difficoltà, e mezi, co'quali si è quiui introdotta la Religione Christiana e vera.*

- **Libro primo** *Della notitia che i popoli del Mondo nuouo hanno di Dio* (p.1-11).

- **Libro secondo** *Delle Dispositioni del Mondo nuouo all'Evangelio* (p.12-34).

- **Libro terzo** *De primi Religiosi passati all'America per predicarvi l'Evangelio* (p.34-68).

Documentele vremii ne atestă faptul că Botero îl cunoaște pe Andrei Bathory la Milano, în 1583. Tânărul prelat transilvănean, pe atunci în vârstă de 17 ani, venise în Italia la Papa Gregorio XIII, ca ambasador al unchiului său, Ștefan Bathory, regele Poloniei.

Botero îi dedică lui Andrei Bathory, însoțită de o scrisoare, una dintre cele mai importante scrieri ale sale din perioada de tinerețe¹⁰ – *Del dispregio del mondo*, la 20 mai 1584, adică cu puțin timp înainte ca Andrei Bathory să îmbrace haina de cardinal (4 iulie 1584).

Lucrarea lui Botero este împărțită în cinci părți și este considerată a fi una dintre primele exemple importante de proză în literatura italiană, conținând și importante considerații de ordin geografic și politic¹¹.

Andrei Bathory ajuns principe al Transilvaniei (29 martie 1599), va avea o moarte tragică. După înfrângerea de la Șelimbăr, pleacă pribeag prin munți, fiind ucis mișelește de un secui. Mihai Viteazul îl înmormântează cu toate onorurile pe cardinal, pedepsind cu pedeapsa capitală pe ucigașul lui¹².

În toate edițiile există un capitol dedicat Transilvaniei, percepută ca o realitate geografică de sine stătătoare¹³. În ediția din 1596 (p. 162-163), descrierea Transilvaniei sună astfel:

⁹ Pentru referiri la această parte vezi: F. Chabod, *Storia dell'idea d'Europa*, Ed. Laterza, Milano, 2003, p. 72-75.

¹⁰ A se vede dedicația pe prima pagină a acestei scrieri, reprodușă la fig. 1.

¹¹ Luigi Firpo, *Gli scritti giovanili di Giovanni Botero*, Firenze, Edizioni Sansoni, p. 31-34.

¹² *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopisețul cantacuzinesc*, ediție Constant Grecescu, Dan Simonescu, București, Editura Academiei, 1960, p. 72; 75; C. Giurescu, D. C. Giurescu, *Istoria românilor*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, vol. II, p. 342-348.

¹³ În cartea foarte documentată: Adolf Armburster, *Der Donau Karpatenraum in den mittel und Westereuropäischen Quellen des 10 – 16 Jahrhunderts. Eine historische Imagologie*, Wien, 1990, găsim prezentate diverse opinii despre Țările Române, Giovanni Botero fiind însă amintit doar în treacăt.

Transilvania

La provincia che gli antichi chiamavano Dacia, comprende hoggi la Transilvania, la Transalpina e la Moldavia.

La Transilvania è divisa dall'Ongheria con una schiena di monti, che spiccandosi da'Carpati, arrivano fino à Severino e la circondano tutta come un teatro, è lunga e larga quattro giornate è copiosissima d'oro, argento, metalli, sale di maniera, cavalli eccellenti, bestiami e grani. I vini non hanno la bontà degli Ongheri. I fiumi menano oro purgato in pezzi, grossi alle volte un dito; nondimeno non usano molta diligenza in cercarlo. Ne'boschi si trovano uribuoï e cavalli silvestri, l'acque sono cattive; perche partecipano dell'aluminoso assai; anzi dell'argento vivo: et perciò inducono facilmente la collica e la sciatica; per la medesima ragione i vini generano il calcolo nella vescica e nelle giunture delle mani e de piedi per la moltitudine delle minere e del mercurio.

Non è paese molto sano, massime che i popoli disordinano assai nel mangiare e nel bere e la peste ne fa spesse volte strage miserabile. Intorno a I fonti del fiume Marisio, abitano i Siculi: popoli fieri e crudi, che non conoscono differenza di sangue.

Sono stimati reliquie degli Unni. I Transilvani parlano quasi Onghero, ma come in Ongheria, così anche in Transilvania, nelle città vivono molti Allemani, massime sassoni che parlano lingua differente. Sì che vi sono tre sorti d'habitanti, Siculi, Vallacchi e i Sassoni stativi trasportati, come vogliono alcuni, da Carlo magno. Il principe di Transilvania può mettere insieme dieci milla santi e 40 milla cavalli e ha 300 milla scudi d'entrata.

Le città di piu nome sono Albaiulia, Claudiopoli, Bristitia, Cibino, Centocolli e oltra il fiume Aluta, Fogaras e Stefanopoli. Cibinio è la piu forte, Bristitia è la piu bella, Claudiopoli la piu piena¹⁴.

Această descriere, care conține multe inexactități, va fi preluată, probabil prin intermediar polon, în traducerile românești de secol XVIII¹⁵:

Țara căriia îi zice bătrânii Dachia închide în sine astăzi Transilvania, Transalpina sau Țara Muntenească și Moldova. Transilvania sau țara a 7 cetăți să desparte de unguri cu un umăr de munte care ieșind din munții Carpaților, trec până la Severin. Și așa o au încungiuurat ca pre un meidan în

¹⁴ Este interesantă comparația între această descriere a Transilvaniei și alte două descrieri italiene contemporane, cea a lui Lorenzo d'Anania și Antonio Magini. Vezi *Călători străini despre Țările Române*, Editura științifică și Enciclopedică, București, 1972, Vol. IV, p. 565-589.

¹⁵ Pentru istoricul acesti traduceri și pentru bibliografia problemei, vezi: C. Velculescu, V. Guruianu, *Povestea Țărilor Asiei. Cosmografie română veche*, Editura Vestala, București, 1997, p. 24-27, 93-94; N. A. Ursu, *Nicolae Costin, traducătorul geografiei universale după Botero*, „Revista de istorie și teorie literară” XXXIX, nr. 3-4, 1991; I. Stănculescu, *Europa, podoaba lumii*, în volumul colectiv „Texte uitate – Texte regăsite”, Fundația națională pentru știință și artă, vol. III (în curs de publicare).

lungu și în lat. Vei merge printr-însa cale de 4 zile, are bișug de aur, argint, sare frumoasă, cai dobitoace, grâu.

Vinurile acolo așa sânt de bune ca ceale ungurești. Pluteaște aurul pre ape făcut bucăți, care sânt câteodată ca deagetul, iară nu să prea nevoiesc cu dânsul. În pustii să află zimbrii, boi și cai sălbatici, acolo apele nu sânt sănătoase, că au în sine multă piatră acră și mai are și argint viu. Pentru aceea, lesne să izvodeaște în oameni junghiul și sciatica. Pentru aceeași pricină, vinurile de acolo fac piatră la mâini la picioare. Pentru mulțimea argintului viu și apa nu e prea sănătoasă această // 85^r țară și ales fiind fără măsură oamenii la băut și la mâncat și ciuma acolo de mult stăpânește.

Pe lângă izvoarele apei care să chiamă Marico, lăcuiesc săcui, oameni răi și mânioși, neștiind despărțitura între rudă. Zic de dânșii că sânt rămășița hunilor. Ardeleanii grăiesc ca cum ar fi ungureaște, ce cum la unguri așa și la Ardeal. Prin târguri lăcuiesc mulți neamți și ales, sacsonii carii grăiesc într-alt chip. Și așa acolo de trei feliuri sânt lăcuitorii: săcui, moldoveani, sași, pre carii i-au adus acolo, cum zic unii, Carol cel Mare, cneazul Ardealului. Poate să aibă 10.000 pedestrime și 40.000 călărime și are 300.000 șcute venit. Târgurile acolo care sânt mai vestite: **Alba Iulia, sau Belgradul, Clavdiepolii, Bistrița, Sibiul, Cestorcolii.**

Și preste apa carea să chiamă **Aluta, Făgărașul, Stefanopoli, Sibiul** iaste mai tare, **Bistrița** mai giudică, **Clavdiopoli** mai cu oameni¹⁶.

Interesant este că traducerea cărții lui Botero a circulat în Moldova și în Țara Românească. Copiștii au intervenit în text și au făcut modificări referitoare la Moldova, pentru ca apoi să se introducă și modificări la Țara Românească. Capitolul despre Transilvania nu este corectat. Un fel de punere la punct a problemei ar putea fi considerată introducerea chiar în corpusul geografiei lui Botero a scrierii Stolnicului Constantin Cantacuzino *Istoria Țării Românești*. Cum această scriere se referă în realitate la originea tuturor românilor, ea conține implicit și un punct de vedere corect asupra Transilvaniei¹⁷.

Dar Botero însuși revine asupra textului despre Transilvania, aducând, în reeditarea din 1599¹⁸ a cărții sale date noi:

Transilvania

La provincia, che gli antichi chiamavano Dacia, comprende hoggi la Transilvania, la Transalpina e la Moldavia.

¹⁶ Ms. rom. 1556, f. 84^v-85^r, unul dintre cele mai vechi manuscrise identificate (alături de ms. rom. 3515) care conțin fragmente din traducere în română a geografiei lui Botero.

¹⁷ Pentru semnificația acestei intervenții, din manuscrisul 1267, vezi C. Velculescu, *Între scriere și oralitate*, Mineva, București, 1988, p. 37-58.

¹⁸ p. 185-186. Între timp apăruseră și alte reeditări. Din edițiile Bibliotecii Academiei Române apărute anterior anului 1599, pasajul despre Transilvania nu cunoaște alte adăugiri față de descrierea din ediția 1596.

La Transilvania è divisa dall'Ongheria, con una schiena di monti, che spicandosi da'Carpati, arrivano fino a Severino e la circondano tutta come un teatro. L'Ongheria si divide in 62 contadi: da quali Transilvania ne occupa sei. È lunga e larga quattro giornate: è copiosissima d'oro, argento, metalli, sale di minera, cavalli eccellenti, bestiami e grani. I vini non hanno la bontà de gi Ongheri. I fiumi menano oro purgato in pezzi grossi alle volte un dito. Nondimeno non usano molta diligenza in cercarlo. Ne'boschi si trovano uri, buoi, e cavalli silvestri. L'acque sono cattive: perché partecipano dell'alluminoso assai, anzi dell'argento vivo e perciò inducono facilmente la collica e la sciatica e per la medesima regione i vini generano il calcolo nella vescica e nelle giunture della mani e de i piedi. Per la moltitudine delle minere e del mercurio.

*Non è paese molto sano, massime che i popoli disordinano assai nel mangiare e nel bere e la peste ne fa spesso volte strage miserabile. La Transilvania è abitata da quattro nazioni, da'Vallacchi, da Siculi, da Sassoni, da Ongheri. I Vallacchi sono d'origine Italiana: abitano per li monti e tra le selve. Seguono il rito greco, ma con molte usanze barbare, massime nelle sepolture, e ne'matrimonij. Giurano ancor oggi per Giove e per Venere. I Siculi sono relliquie d'Unni, questi hanno sette terre: Chisdi, Orbai, Scepsi, Cix, Uduareli, Aranos, Maros. I Sassoni, passati qua a tempi di Carlo magno, habitano sette bellissime città, **Cibino, Stefanopoli, o Brassonia, Bistricia, Meduissa, Schespurgo, Claudiopoli, Albagiulia**. Gli Ongherri vi hanno ancor essi sette città, Varadino all'entrata d'Ongheria, Torda, Desus, Riuuli dominarum, Egnedino, Dena, Silay, Gela. Alcuni bi mettono la quinta nazione che sono i Rasciani, che vi stanno, come i Cingani tra noi, senza proprietà alcuna. Mâ il proprio lor paese è a mezo giorno di Transilvania tra Bulgaria e Servia, se ben ne anche qui hanno terre proprie.*

Sursele primei variante (1596) despre Transilvania ar putea proveni din anturajul tânărului pe atunci Andrei Bathory, ambasador al regelui Poloniei Ștefan Bathory: *i transilvani parlano quasi onghero*. Totuși, atenție, Botero afirmă: *si che vi sono tre sorti d'habitant, Siculi, Vallaci e i Sassoni...*

În cea de a doua variantă, se schimbă ordinea și numele popoarelor: *la Transilvania e habitata de quattro nazioni, da'Vallacchi, da Siculi, da Sassoni, da Ongheri*. Este foarte interesant că de această dată Botero afirmă clar originea italiană a valahilor: *I Vallacchi sono d'origine Italiana: abitano per li monti e tra le selve*.

Care este sursa schimbărilor aduse de Botero? S-ar putea oare ca ele să se datoreze informațiilor venite de la misiunile iezuite din Transilvania? Iezuiții au intrat în Transilvania în 1579 și au rămas până în 1588, când au fost alungați,

dar au revenit după anul 1595, angrenându-se apoi în lungul șir de conflicte acute cu arienii și cu protestanții¹⁹.

S-ar putea ca anumite rapoarte anuale, mai ales de după 1595, să fi ajuns sub ochii lui Botero, care, să nu uităm, redacta o geografie cu un scop precis: acela de a-l informa pe Papă care este situația creștinilor în diferite țări.

TWO PICTURES OF TRANSYLVANIA IN BOTERO GEOGRAPHY AND ROMANIAN TRANSLATION

(Summary)

In Rome, in 1591 was published the book *Le relationi universali* of the famous Italian scholar Giovanni Botero. In this description of the Earth, which is clearly distinguished by the medieval cosmographies, the Transylvanian side had poor information and wrong allegations.

Only in 199 (after the republishing of the book, with major changes and amplifications, in 1592, 1593, 1595, 1596, 1597), the chapter about Transylvania is amplified and revised.

¹⁹ Lucian Periș, *I cattolici e la vita politica in Transilvania (1601-1613)*, în volumul colectiv „Transylvanian Spirituality and European History”, ed. Iacob Mârza, Ana Dumitran, Alba Iulia, 1999, p. 139-148.